

Tiryakın Tarihsel Gelişimi: İlhanlılar Örneği*

The Historical Development of Tiryak: The Example of the Ilkhanids

Esra Özelⁱ

ⁱDr., Konya Büyükşehir Belediyesi, <https://orcid.org/0000-0003-3295-8443>

ÖZ

Tiryak kullanımı, antik çağlardan itibaren zehirlenmelere karşı etkili bir panzehir olarak gelişmiş ve özellikle İlhanlılar döneminde sağlık ile güvenlik alanlarında stratejik bir önem kazanmıştır. Bu gelenek, Mithridates VI Eupator tarafından geliştirilen tiryak karışımlarıyla başlamış; Roma ve İslam tıp literatüründe Andromachus ve Galen gibi hekimlerin katkılarıyla çeşitlendirilmiştir. Orta Çağ İslam tıbbında ise İbn Sînâ ve el-Bîrûnî gibi önemli isimler, tiryakın tıbbi değerini vurgulamış ve deneysel uygulamalarla etkinliği üzerinde durmuştur. İlhanlılar, bu köklü bilgileri benimseyerek zehirlenmeye karşı kapsamlı tedbirler almış; saraylarında özel aşçılar görevlendirilerek tiryak üretimini sistematik hale getirmişlerdir. Gâzân Han tarafından geliştirilen “tiryâk-i gâzânî” formülü hem zehirlenmelere karşı koruma sağlamada hem de çeşitli hastalıkların tedavisinde etkin şekilde kullanılmıştır. Ayrıca, İlhanlılar Çin, Hindistan ve Orta Doğu’dan bitkisel maddeler ithal ederek zengin bir tıbbi sentez oluşturmuş; özellikle Çin raventi, panzehir bileşiminde merkezi bir bileşen olarak öne çıkmıştır. Bu çok kültürlü etkileşim, İlhanlı tıbbının gelişimini desteklemiş ve farmakolojik bilgi birikimini artırarak, dönemin sağlık ve siyasi güvenlik pratiklerinde tiryakın önemini pekiştirmiştir. Çalışmada İlhanlılar dönemine ilişkin Arapça ve Farsça kaynakların yanı sıra erken dönem Türkçe tıp eserlerinden de yararlanılmış; ayrıca daha sonraki dönemlerde hazırlanmış İngilizce araştırmalar ve İlhanlı coğrafyasına ait çeşitli kaynaklar değerlendirilmiştir. Mevcut kaynaklar doğrultusunda gerçekleştirilen bu kapsamlı inceleme neticesinde, makale İlhanlılar döneminde tiryak kullanımının tarihsel gelişimini irdelemekte ve zehirlenmeye karşı geliştirilen tıbbi uygulamaların siyasi otoriteyi koruma bağlamındaki işlevini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece çalışma, tiryakın hem sağlık alanındaki koruyucu işlevini hem de siyasi otoritenin güvenliğini sağlama bağlamındaki stratejik önemini kapsamlı bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hastalık, Zehir, Panzehir, Tiryak, İlhanlı Devleti.

ABSTRACT

The use of theriac, a compound antidote, dates back to antiquity and evolved into an effective remedy against poisoning. During the Ilkhanid period, it gained strategic significance in both medicine and political security. This tradition began with Mithridates VI Eupator and was later developed by figures like Andromachus and Galen in Roman and Islamic medical literature. In medieval Islamic medicine, scholars such as Avicenna (Ibn Sînâ) and al-Bîrûnî emphasized its therapeutic value and effectiveness through empirical methods. The Ilkhanids adopted this knowledge and took systematic measures against poisoning. They institutionalized theriac production by appointing specialized palace staff. A notable example is the “Theriac of Ghazan” (*tiryâq-i ghâzânî*), formulated under Ghazan Khan, which served both as a poison antidote and a treatment for illnesses. The Ilkhanids also enriched their pharmacological practices by importing herbal ingredients from China, India, and the Middle East. Chinese rhubarb, in particular, became central to antidotal formulations. This intercultural synthesis strengthened Ilkhanid medicine and expanded its pharmacopoeia, highlighting theriac’s dual role in health and governance. The study draws on Arabic and Persian sources from the Ilkhanid era, as well as early Turkish medical texts and later English-language research. Based on this material, the article explores the historical development of theriac during the Ilkhanid rule and its role in protecting political authority through medical means. Thus, the study reveals theriac’s significance not only as a protective medical remedy but also as a strategic tool for maintaining political stability.

Anahtar Kelimeler: Disease, Poison, Antidote, Theriac, Ilkhanid State.

*Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi, 2025;15(3):791-798

DOI: 10.31020/mutftd.1646590

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 26 Şubat 2025; Kabul Tarihi- Accepted: 01 Eylül 2025

İletişim - Correspondence Author: Esra Özel <esratoprakozel@gmail.com >

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Tarih boyunca insanlık, zehirlenme riskine karşı etkili çözümler geliştirme çabası içerisinde olmuştur. Bu bağlamda, panzehirler olarak adlandırılan tiryaklar hem tıp hem de güvenlik alanında önemli bir yer tutmaktadır. Tiryak kullanımının kökenleri Antik Dönem'e kadar uzanmakta olup, zaman içerisinde çeşitli eczacılık uygulamalarıyla zenginleştirilerek geliştirilmiştir.^{1,2} Bu süreç, tiryakların etkinliğinin artırılması ve farklı zehir türlerine karşı kapsamlı koruma sağlanması amacıyla gerçekleştirilen sistematik çalışmalarla devam etmiştir.

Antik Çağ'da insanların en büyük korkularından biri, vahşi hayvanlar tarafından ısırılma ve bunun sonucunda ortaya çıkan zehirlenmelerdi. Bu tehlikeye karşı, birçok ısırmanın zehirli olduğu kabul edildiğinden, basit yaralanmalardan farklı ilaçlar kullanılmıştır.^{3,4} Özellikle yılan ısırıkları, zehirli böcek sokmaları ve çeşitli zehirlerin yol açtığı hastalıkların tedavisinde, tiryaklar yaygın şekilde hem tedavi amaçlı hem de bağışıklık sistemini güçlendirmek için kullanılmıştır.¹ Antik Dönem hekimleri, iç ve dış etkilere kaynaklanan hastalıkları tedavi etmek üzere kapsamlı ilaç arayışlarına girmiş; bu doğrultuda tiryaklar, dışsal etkenlere karşı önemli bir tedavi aracı olarak ön plana çıkmıştır. Tiryak yapımında genellikle bitkiler, baharatlar, bal, katran, bazı ağaç reçineleri, afyon ve yağlar gibi çeşitli bileşenler yer almakta olup, bu maddeler şarap içinde ezilerek birleştirilmiş, ardından bal ile karıştırılıp yoğurulmuştur. Yoğunlaşan karışım, gümüş tabaklara dökülerek içine arpa katılmış ve belirli bir süre bekletildikten sonra kullanıma hazır hale getirilmiştir.⁵

Antik Çağ'da zehirlenme, düşmanlara karşı başvurulmuş geleneksel bir savaş yöntemi olarak da kayda değer bir işlev üstlenmiştir. Bu nedenle, hükümdarların zehir ve zehirlenmelere karşı dikkatli davranmaları ve gerekli önlemleri almaları büyük bir zorunluluk hâline gelmiştir.¹⁻⁶ Tiryak ise yalnızca sıradan bir panzehir niteliği taşımakla kalmayıp, tüm zehirlere karşı koruyucu etkisi bulunan ve kronik öksürük, mide ağrısı, ateş, kolik, epilepsi, eklem ağrıları, baş ağrısı, göz hastalıkları, ishal, gut ve idrar tutulması gibi çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan çok yönlü bir farmasötik ürün olarak değerlendirilmiştir.⁷

Tiryak, tarih boyunca farklı kültürlerde zehirlenmelere karşı geliştirilen en önemli panzehirlerden biri olarak öne çıkmıştır. Antik dönemde başlayıp Orta Çağ İslam tıbbında da yaygın biçimde kullanılan bu çok bileşenli ilaç karışımı hem sağlık hem de siyasi güvenlik alanlarında stratejik bir araç olarak kabul edilmiştir. Özellikle XIII. yüzyılda İlhanlılar döneminde tiryak, sadece zehirlenmelere karşı korunmada değil, aynı zamanda geniş kapsamlı tedavi pratiklerinde ve hanedan güvenliğinin sağlanmasında merkezi bir role sahip olmuştur. Bu çalışma, tiryakın tarihsel gelişimini genel hatlarıyla ortaya koyarak, İlhanlılar dönemindeki kullanımını hem tıbbi hem de kültürel bağlamda incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, farklı kültürlerin tıbbi bilgi birikiminin İlhanlı tıp sistemine entegrasyonu ve bu çerçevede tiryakın öneminin değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

Tiryakın Tarihsel Gelişimi

Her türlü zehir için genel bir panzehir olan tiryak kelimesi, köken olarak Yunanca "theriake", Latince "theriaca", Fransızca "thériaque", İngilizce "treacle" terimlerine dayanmaktadır. Geleneksel olarak tiryakın icadı ise Pontus Kralı Mithridates VI Eupator'e (MÖ 120-63) atfedilmiştir.^{7,8} Mithridates, çocuk yaşta babasının annesi tarafından zehirlenerek öldürülmesinin ardından, kendi hayatını koruma içgüdüleriyle dağlara kaçmış ve bu süreçte zehirli bitkileri araştırarak zehirlenmelere karşı tolerans geliştirecek karışımlar hazırlamıştır.⁹ Antidotların etkisini, esir ve mahkûmlar üzerinde gerçekleştirdiği deneylerle test eden Mithradites, sonunda içerisinde afyon, safran, Hint yağı, mür, tarçın ve zencefil gibi kırk sekiz çeşit bileşenden oluşan Mithridaticum adlı bir antidot karışımını keşfetmeyi başarmıştır. Bu panzehiri ömrü boyunca her gün belirli dozlarla alarak, bünyesini hastalık ve zehirlenmelere karşı dirençli hale getirmiştir.¹⁰ Öyle ki, Roma üzerine saldırmak üzereyken oğlu 2. Pharnaces liderliğinde patlak veren isyan sırasında teslim olmamak amacıyla kendini zehirlenmek istemiş; ancak aldığı zehir, onu öldürmek yerine kolunda felç meydana getirmiştir. Hançerini

kullanamadığı için, yakın askerine kendisini öldürtmek zorunda kalmıştır.^{8,11,12} Görüldüğü üzere Mithridates'in zehirleri seyrelterek sistematik bir biçimde kullanması, Hippokrates (MÖ 460-377) tarafından ilk kez dile getirilen "maddeler seyreltilirken etkilerinin güçlendiği" prensibini destekleyen önemli bir örnek teşkil etmiştir. Nitekim bir maddenin daha düşük dozlarda kullanılması, organizmanın o maddeye karşı geliştirdiği tepkileri değiştirerek potansiyel etkilerini artırabilmiştir. Bu yaklaşım, zehirlerin etkilerinin daha dikkatli bir şekilde yönetilmesine olanak tanımış ve aynı zamanda bu maddelerin tedavi edici özelliklerinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır.

MS I. yüzyılda, Roma İmparatoru Nero'nun özel hekimi Andromachus, engerek yılanı eti ile afyon gibi bileşenler ekleyerek toplam bileşik sayısını elli beşe yükseltmiş, böylece yeni bir panzehir formülasyonu geliştirmiştir.¹³ Andromachi tiryakı, yalnızca zehirli hayvan ısırıklarının tedavisinde değil, aynı zamanda diğer hastalıkların tedavisinde de kullanılmıştır.¹⁴ Bu formül, antik tıpta çok yönlü bir tedavi aracı olarak önemli bir rol oynamıştır.^{8,11,12,15} Andromachus'un tiryak formülünü geliştirerek bileşen sayısını yüze çıkaran Yunan hekimi Galen (ö. 200 [?])¹⁶, bu formülü bal ve şarapla karıştırarak hastalıkların tedavisinde daha etkili bir yaklaşım sunmayı amaçlamıştır. Galen, tiryakın antidot özelliğini güçlendirerek çeşitli zehirlerin etkilerini azaltmayı hedeflemiştir. Bu çalışması, antik tıpta tedavi yöntemlerinin çeşitlendirilmesine ve zehirlenme vakalarında daha etkin müdahale stratejilerinin geliştirilmesine önemli bir katkı sağlamıştır.^{8,15,17} Galen, tiryakı yalnızca insanlar üzerinde değil, aynı zamanda hayvanlar üzerinde de deneysel olarak kullanmıştır. *De Theriaca ad Pisonem* adlı eserinde, horozları iki gruba ayırdığını belirtmektedir. Bir gruba tiryak verilirken, diğer gruba bu tedavi uygulanmamıştır. Sonrasında her iki grup yılanlarla temas ettirilmiştir. Galen, tiryak almayan horozların yılan ısırığından hemen sonra öldüğünü, tiryak verilen horozların ise hayatta kaldığını gözlemlemiştir. Ayrıca, Galen bu eserinde yılan ısırığının neden olduğu sarılığı tedavi etmek amacıyla tiryakın kullanımına da değinmiştir. Bu bağlamda, imparatorun, yılanları kovmakla görevli kölelerinden birinin yılan tarafından ısırıldığını ve kullandığı ilaçların etkisiz kaldığını, derisinin renginin değiştiğini; ancak tiryak içtikten sonra derisinin normal rengine döndüğünü örnek olarak vermektedir.¹⁸ Bu deneysel uygulamalar, antik dönemde tıbbi bilginin yalnızca teorik değil, pratik ve gözleme dayalı bir yöntemle geliştirildiğini göstermektedir.

Orta Çağ İslâm tababetinde de tiryakın önemli bir rolü bulunmaktaydı. Ünlü kimyacı Câbir b. Hayyân (722-804), zehirler ve panzehirler üzerine kaleme aldığı *Kitâbü's-Sümûm ve def'i mazârrihâ* adlı eserinde bu konuya derinlemesine bir bakış sunmuştur. Abbasiler döneminin tanınmış hekimlerinden İshâk bin Huneyn (830-910) ise *Kitabü't-Tiryak* adlı eseriyle tiryaklar hakkında kapsamlı bilgiler vermiştir. Öte yandan, Türk-İslâm dünyasının önde gelen ilim adamlarından biri olan Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (854-925), Galen'den alıntılar yaparak tiryakın yılan zehri ve diğer zehirlere karşı etkili olabileceğini belirtmiş, Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (973-1061) ise tiryakın özellikleri ve türleri üzerine birçok atıfta bulunmuştur. Endülüs sarayında hekim ve vezir olarak görev yapan Ebu Mervan Abdülmelik İbn Zuhr (1094-1162), *et-Tiryâku's-seb'înî* adlı eserinde Abdülmü'min el-Kûmî için safran içeren bir tiryak hazırlamaktan bahsetmiştir. Ayrıca, Endülüs'ün ünlü hekim ve filozofu İbn Rüşd (1126-98), tiryakın zehir veya venomlara karşı bir panzehir olarak doğası, kalitesi ve kullanımı üzerine incelemelerde bulunmuş ve bu konuda *Makâle fi't-Tiryâk* adlı bir eser yazmıştır. Bu çalışmalar, İslâm tababetinde tiryakın önemini ve kullanım alanlarını ortaya koymaktadır. Orta Çağ tıbbının önde gelen temsilcilerinden biri olan İbn Sînâ (980-1037) ise en etkili tiryak formülünün Andromachus'a ait olduğunu belirtmiş ve tiryakların tedavi süreçlerinde büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.¹⁹ İbn Sînâ, tiryakların da insanlar gibi belirli yaşam evrelerine sahip olduğunu; çocukluk, ergenlik, gençlik, yaşlılık ve son dönem olarak sınıflandırıldığını ifade etmiştir. Ona göre, bu tür ilaçların etki ve kalitesi, sıcak iklim koşullarında yaklaşık on yıl, soğuk iklimlerde ise yirmi yıla kadar artış göstermektedir. Ancak, bu sürelerin ardından tiryaklar bir duraklama evresine girmekte; yirmi ila kırk yıl arasında etkinliklerinde azalma gözlemlenmekte ve zamanla panzehirlik özelliklerini kaybetmeye

başlamaktadır. Nihayetinde, otuz ila altmış yıl içinde bu preparatlar normal bir macun formuna dönüşmektedir. Bu sebeple, Orta Çağ'da zehirlenmiş hastalara genellikle en taze ve en güçlü tiryakların uygulanması tercih edilmiştir. Uygun dozaj olarak ise yarım miskal²⁰ ile bir miskal arasında değişen miktarlarda tiryak verilmiştir. Aynı dönemde, çeşitli panzehirlerin tazeliği ve etkinliğinin belirlenmesi amacıyla deneysel yöntemler geliştirilmiş ancak bu yöntemler ilkel ve bazen tehlikeli sonuçlar doğurmuştur. Örneğin, bir insana ishal yapıcı bir madde verilerek beklenmiş; ishal başladıktan sonra tiryak uygulanmış ve ishalin durması halinde ilacın taze ve etkili olduğu kabul edilmiştir. Aksi takdirde, tiryakın kalitesiz olduğu kabul edilmiştir. Bir diğer deneyde ise, mizaç açısından evcil horozdan daha kuru olduğu kabul edilen yaban horozu avlanmış, üzerine yılan salınarak zehirlenmeye çalışılmış ve ardından tiryak uygulanmıştır. Horozun hayatta kalması durumunda, ilacın etkili ve kaliteli olduğu sonucuna varılmıştır.¹⁹ Bu bağlamda, İbn Sînâ'nın tiryakların zaman içindeki kalite ve etkinlik değişimlerine dair gözlemleri ile deneysel değerlendirme yöntemleri, Orta Çağ tıbbında panzehirlerin kullanımına dair bilimsel yaklaşımın gelişimini ve uygulamadaki titizliği ortaya koymaktadır.

İlhanlıların Tiryaka Olan İlgisi

Tiryakın antik çağlardan başlayarak Roma, Yunan ve İslam tıp literatürlerinde önem kazanması, bu ilacın hem sağlık hem de güvenlik alanlarında stratejik bir araç olarak görülmesini sağlamıştır. Farklı kültürlerin ve tıp geleneklerinin katkılarıyla zenginleşen tiryak formülleri, özellikle zehirlenme riskinin yüksek olduğu toplumlarda, yöneticilerin ve seçkinlerin hayatını korumada kritik bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, Orta Çağ'da sağlık pratiklerinin gelişimiyle birlikte, özellikle büyük imparatorlukların merkezinde, tiryak kullanımı ve geliştirilmesi siyasi ve tıbbi bir öncelik haline gelmiştir. İlhanlılar da bu geleneksel bilgi ve uygulamaları benimseyerek hem zehirlenmeye karşı korunma hem de sağlık alanındaki tedavi yaklaşımlarını güçlendirme yönünde önemli adımlar atmışlardır.² Böylece tiryak, sadece antik ve klasik tıbbın mirası olmaktan çıkıp, XIII. yüzyıl Moğol-İlhanlı dünyasında da merkezi bir sağlık güvenlik aracı olarak öne çıkmıştır.

Önceki dönemde tiryakın tarihsel gelişimi ve bileşenlerinin çeşitliliği göz önüne alındığında, İlhanlılar'ın sağlık ve güvenlik alanındaki bu uygulamaları, zehirlenme korkusunun günlük yaşamdaki somut yansımalarını da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, İlhanlılar döneminde zehir ve zehirlenme özellikle seçkinler ve hükümdarlar açısından ciddi bir tehdit olarak algılanmış ve bu endişe hem tıbbi hem de kültürel tedbirlerin geliştirilmesine yol açmıştır. Nitekim Tarihçi Stephen Pow, Moğolların korktukları üç unsurun zehirlenme, alkolizm ve gut olduğunu belirtmektedir.²¹ Bu derin korku, Moğolların zehirlenmeye karşı çeşitli önlemler geliştirmelerine ve inanç temelli uygulamalara yönelmelerine neden olmuştur. Örneğin, Moğollar arasında ateş kutsal sayılmış ve ateşin zehri yok ettiği kabul edilmiştir. 13. yüzyıl seyyahlarından Plano Carpini'nin aktardığı bilgilere göre, Batu Han'ın (1227-1256) sarayına gelen yabancılardan iki ateş arasından geçmeleri istenmiştir; bu uygulama, muhtemel kötü niyetler ve zehir taşıma riskine karşı alınan bir önlem olarak gerçekleştirilmiştir.²² Moğollar, ateşin her türlü kötülüğü ortadan kaldıracağına dair inançları doğrultusunda, dışarıdan gelen yabancıların oluşturabileceği tehlikelere karşı bu dini temelli tedbirleri benimsemişlerdir.

Buna paralel olarak, İlhanlı sarayında da hanların zehirlenme riskine karşı somut tedbirler alınmış; Orta Çağ hanedanlıklarında yaygın olduğu üzere, özel aşçılar görevlendirilmiştir. Bu aşçılar, sultanın yemeklerini hazırlayıp tadına bakarak hanın önüne sunmakla yükümlüydüler ve genellikle güvenilir kişiler arasından seçilmişlerdir. Thomas Allsen'in ifade ettiği gibi, imparatorlukta birçok başarılı kariyerin başlangıç noktası mutfak olmuştur.² Örneğin; Reşîdüddin Fazlullâh (ö. 718/1318), Gâzân Han'ın (1295-1304) hem yakın arkadaşı ve danışmanı hem de tabibi ve aşçısı olarak görev yapmıştır.^{23,26} Memlük kaynakları, Gâzân Han ve oğullarının yalnızca Reşîdüddin Fazlullâh'ın elinden yemek yediğini ve Reşîdüddin'in yemekleri gümüş kaplar, altın tepsiler ve fincanlarla bizzat Han'a sunduğunu aktarmaktadır.^{27,29} Bununla birlikte, aşçıların güvenilir kişiler arasından seçilmesine rağmen, İlhanlılar döneminde de zehirlenme kaynaklı ölümler yaşanmıştır.

Nitekim Abaka Han (1265-1282) ve Ebû Said Bahadır Han'ın (1317-1335) ölümünde zehirlenme ihtimali yüksek görülmektedir.^{23,30,31}

Zehirlenme endişesi ve buna bağlı ölümler, İlhanlılar'ın kültürel temaslar esnasında yeni tedavi ve koruma arayışlarına yönelmelerine neden olmuştur. Özellikle XIII. yüzyılda, bu endişe hükümdarlar başta olmak üzere üst düzey yöneticilerin panzehir geliştirme faaliyetlerine özel ilgi göstermelerine yol açmıştır. Bu bağlamda, tiryak yalnızca tıbbi bir ürün olarak değil, aynı zamanda politik güvenliği sağlama amacı güden stratejik bir araç olarak da değerlendirilmiştir. İlhanlı hükümdarlarının kendilerini zehirlenmeye karşı koruma çabaları, antik dönemden beri süregelen tiryak kullanımı geleneğinin bu dönemde de sürdüğünü ve hatta kurumsal düzeyde yeniden şekillendirildiğini göstermektedir. Bu doğrultuda Gâzân Han, antik ve İslam tıbbının sentezine dayanan yirmi dört farklı bitkiden oluşan ve “Tiryâk-i Fârûk”^{15,19} olarak bilinen panzehir formülünü esas alarak, “Tiryâk-i Gâzânî” adlı özgün bir karışım geliştirmiştir.^{23,32} Geliştirdiği bu formülasyon, yalnızca geleneksel tiryak bilgisine dayanmakla kalmamış, aynı zamanda dönemin güncel tıbbi ihtiyaçlarına da yanıt verecek biçimde çeşitlendirilmiştir. Nitekim Tiryâk-i Fârûk, klasik tıpta geliştirilen panzehirler arasında en kapsamlı ve etkili formülasyonlardan biri olarak kabul edilmiştir. Özellikle yılan, akrep ve kuduz köpek gibi zehirli hayvanların sokmaları ile ağız yoluyla alınan toksik maddelere karşı güçlü bir antidot işlevi görmüştür. Ayrıca, tiryakın etkinliği yalnızca zehirli hayvan sokmalarına karşı değil, aynı zamanda çeşitli mizaç tiplerine bağlı hastalıkların tedavisinde de önemli bir rol oynamıştır. Soğuk ve nemli ya da soğuk ve kuru mizaca sahip bireylerde görülen hastalıklar ile bu hastalıkların yol açtığı ateşli durumlar üzerinde de tedavi edici etkiler göstermiştir. Tiryakın kullanım alanları arasında, zehirlenmelerin yanı sıra zararlı gazlara maruz kalma, inme, felç, epilepsi (sara), yüz felci, kore hastalığı, manik ataklar ve cüzzam gibi çeşitli nörolojik hastalıklarda da bulunmaktadır. Ayrıca, kalp ve duyu organlarını güçlendiren kardiyotonik özelliklere sahip olduğu, solunumu rahatlattığı, kan tükürme (hemoptizi) ve mesane taşı oluşumunu önleyici etkiler gösterdiği kaynaklarda geçmektedir.^{19,32,33} Bu özellikleriyle Tiryâk-i Fârûk'a dayanan Tiryâk-i Gâzânî, sadece bireysel sağlık ihtiyaçlarına cevap veren bir tedavi aracı değil, aynı zamanda hanedan güvenliğinin sağlanmasında politik bir araç olarak işlev görmüştür. Gâzân Han'ın panzehir üretimine olan bu ilgisi, İlhanlı yönetiminin sağlıkla ilgili uygulamaları bireysel tercihlerden öteye taşıyarak devlet politikası haline getirdiğini göstermektedir.

Tiryak, İlhanlı sarayında sadece zehirlenmeye karşı değil, aynı zamanda çeşitli sağlık sorunlarının tedavisinde de yaygın şekilde kullanılmıştır. Bu bağlamda, dönemin önemli tıbbi kurumlarından biri olan Tebriz'deki Reb'-i Reşîdî Dârüşşifâsı'nda tiryak, mesane ve böbrek taşlarının parçalanması, karaciğer ağrıların hafifletilmesi ve sertleşmiş iltihapların yumuşatılması gibi birçok klinik uygulamada tercih edilmiştir. Bu kapsamlı kullanım alanları, Moğol hükümdarlarının tiryak tedarikçilerine büyük ödüller vermesine yol açmıştır.³⁴

İlhanlılar döneminde, Moğol ve Çin tıbbi gelenekleri ile Yakın Doğu'daki yerleşik bilgi sistemleri arasında etkileşim artmış ve bu disiplinler arası zengin tıbbi bilgi havuzu, özellikle bitkisel tedavi yöntemlerinde büyük çeşitlilik yaratmıştır. Bu durum, doğrudan dönemin dârüşşifâlarında kurulan eczanelerdeki ilaç üretimine yansımış; tabiplerin denetiminde çalışan eczacılar, farklı kültürel tıbbi birikimlerden faydalanarak çeşitli bitkisel ve doğal ilaçlar geliştirmiştir. Sağlık alanındaki bu gelişmeler, sadece panzehirlerin formülasyonu ile sınırlı kalmamış, ilaç üretimi ve tıbbi bitki tedarik süreçlerine de yansımıştır. Dönemin önde gelen tabiplerinden Reşîdüddin Fazlullâh'ın talimatları doğrultusunda, Alâeddin Hindû, Şam, Şiraz, Anadolu, Hille, Basra ve Bağdat gibi geniş coğrafyalardan bitki tohumları temin etmiş ve bunların üretimini Reb'-i Reşîdî'nin arka bahçesinde gerçekleştirmiştir.³⁴⁻³⁶ Bu uygulama, İlhanlıların sadece tedaviye değil, aynı zamanda bitkisel ilaç üretiminde uluslararası ölçekte örgütlenmiş bir tedarik ve üretim ağı kurduklarını da göstermektedir. Ayrıca, Moğol İmparatorluğu döneminde, binlerce yıldır süregelen siyasi, kültürel ve ticari temasların yoğunlaşması sayesinde ilaç ve baharat gibi ürünlerin değiş tokuşu geniş bir coğrafyada mümkün hale gelmiştir. Baharat ve tıbbi bitkiler, İlhanlı coğrafyasında yüksek talep gören değerli emtialar arasında yer

almış; İlhanlı hanlarının teşvik politikaları ve 1290'lardan itibaren İtalyan tacirlerin Tebriz üzerinden İran, Afganistan ve Hindistan ürünlerine ulaşması, ticareti hızlandırmıştır. Bu ürünler, sadece gündelik yaşamda değil, aynı zamanda tıbbi kurumlarda da etkin şekilde kullanılmıştır. Özellikle Tebriz'deki Reb'-i Reşîdî Dârüşşifâsı'nda, Reşîdüddin Fazlullâh'ın Anadolu valisi oğlu Celâleddin'e yazdığı mektupta, yıllık olarak anason tohumu, mantar, sakız, lavanta, sümbül ve pelin otu gibi bitkilerin gönderilmesi talep edilmiştir.²⁶ Bu durum, İlhanlı tıbbi uygulamalarının bilimsel, lojistik ve ekonomik boyutlarının güçlü bir yapı kazandığını ortaya koymaktadır.

Tiryak yapımında kullanılan bileşenler arasında en önemlisi Çin raventidir. Çin tıbbında sınırlı değere sahip olan bu bitki, İlhanlılar döneminde panzehir özelliğiyle öne çıkmış ve bu ünü Moğol döneminde Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Örneğin, 1226'da Tangutlara karşı yürütülen savaş sırasında Moğol birlikleri raventi salgın tedavisinde kullanmıştır. Bu durum, Çin raventinin sağlık alanının yanı sıra askeri seferlerde de stratejik bir rol oynadığını göstermektedir. Moğolların bu bitkiye atfettiği önem, Lane'in *Daily Life in the Mongol Empire* adlı eserinde dikkat çekici bir örnekle aktarılmaktadır. Buna göre, Tangutlara yapılan bir baskında, altın, dokuma ve benzeri değerli malların yanı sıra, Ögeday Han'ın başdanışmanlarından Yeh-lu Ch'u-Ts'ai önderliğinde develer dolusu ravent ele geçirilmiş; buna karşılık "yalnızca birkaç kitap alınmış"tır.³⁷ Bu anlatım, söz konusu bitkinin dönemin siyasal yöneticileri nezdinde ne denli kıymetli olduğunu ortaya koymaktadır. Başlangıçta atlarda müşhil olarak kullanılan Çin raventi, zamanla insanlarda mide bulantısı ve sindirim sistemi rahatsızlıklarının tedavisinde de kullanılmaya başlanmış ve XX. yüzyıla kadar hekimler tarafından tercih edilen bir tedavi unsuru olmuştur.^{2,38} Bununla birlikte, İlhanlılar yalnızca Çin'den ravent ithal etmekle kalmamış; aynı zamanda Akdeniz, Hint ve Arap coğrafyalarından da çeşitli bitkisel ve aromatik maddeleri temin etmişlerdir. Örneğin, mide sakızı reçinesi (*Pistacia lentiscus* L.), kargaburnu tohumu, beyaz biber gibi ürünler, tiryak formülasyonlarında sıkça kullanılmış ve özellikle beyaz biber, İranlı hekimler tarafından en etkili bileşenlerden biri olarak değerlendirilmiştir.^{37,38}

Öte yandan, Hindistan'dan temin edilen tarçın hem aromatik özellikleri hem de ilaç yapımındaki önemi nedeniyle tiryak bileşiminde önemli bir yer tutmuştur.^{2,37} Benzer şekilde, özellikle akrep sokmaları ve göz enfeksiyonlarının tedavisinde kullanılan kafur, artan talep nedeniyle sahte ürünlerin piyasaya sürülmesine yol açmıştır.⁴⁶ Tiryaklarda ayrıca çakşır otu, buhuru meryem, sahlep, amonyak zamkı, bal, kereviz ve yer palamudu gibi birçok farklı bileşen de yer almıştır.^{19,39-41} Bu zengin içerik çeşitliliği, İlhanlı tıbbında farklı kültürlerden gelen bitkisel malzeme ve tıbbi bilginin nasıl sentezlendiğini açıkça göstermektedir. Tüm bu unsurlar, farklı coğrafyalardan gelen tıbbi malzeme ve bitkilerin, İlhanlılar dönemindeki tıbbi pratikleri doğrudan etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu çok kültürlü bitkisel tıp etkileşimi, yalnızca tiryakın bileşimini çeşitlendirmekle kalmamış, aynı zamanda sağlık uygulamalarının zenginleşmesine ve tedavi yöntemlerinin genişlemesine de önemli katkılar sağlamıştır. Böylece, bir yandan zehirlenmelere karşı etkili koruma mekanizmaları geliştirilirken, diğer yandan dönemin farmakolojik bilgi birikimi hem niceliksel hem de niteliksel olarak derinleştirilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Tiryak, tarihîsel süreç içerisinde yalnızca bir panzehir olmanın ötesinde, tıbbî, kültürel ve siyasal boyutlarıyla çok yönlü işlevler üstlenmiş ve bu bağlamda tıp tarihi literatüründe önemli bir yere sahip olmuştur. Antik çağlardan itibaren şekillenen ve İslam dünyasında özellikle Orta Çağ'da büyük bir gelişim gösteren tiryak formülasyonları, sadece bireysel sağlık için değil, toplumsal güvenliğin de bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte tiryak, geleneksel bilgi birikiminin deneysel yöntemlerle harmanlandığı, bilimsel gözlem ve kurumsal uygulamalarla desteklendiği bir tıbbî formül olarak önem kazanmıştır. İbn Sînâ gibi düşünürlerin katkılarıyla tiryak, yalnızca aktarılmış halk bilgisine dayalı bir panzehir olmaktan çıkıp, sistematik biçimde gözlemlenen ve geliştirilen, farmakolojik temelleri olan bir tıbbi unsur hâline gelmiştir.

İlhanlılar dönemi, tıbbi bilgi birikiminin farklı bir tarihsel bağlamda şekillendiği ve dönemin siyasi, sosyal ile kültürel dinamikleriyle bütünleştiği bir süreçtir. Moğol kökenli İlhanlılar, yalnızca İslam tıbbına adapte olmakla kalmayıp, bu tıbbi mirası siyasi ve bürokratik ihtiyaçları doğrultusunda kapsamlı biçimde yapılandırmışlardır. Gâzân Han'ın öncülüğünde geliştirilen *Tiryâk-i Gâzânî* formülü, sadece bir tıbbi bileşim değil, aynı zamanda bir iktidar aracı, bir koruma stratejisi ve yönetici seçkinlerin sağlık güvenliğini sağlayan bir unsur olarak işlev görmüştür. Tiryakın hanedan saraylarında sadece bireyleri değil, yönetici sınıfın tamamını zehirlenmeye karşı koruyan bir unsur olarak kullanılması, bu bileşiğin siyasi güvenlik açısından da stratejik önem taşıdığını ortaya koymaktadır.

İlhanlılar döneminde tiryak uygulamalarının kurumsallaşmış sağlık yapıları içinde yer bulması da ayrıca dikkat çekicidir. Tebriz'de kurulan Reb'-i Reşîdî Dârüşşifâsı, yalnızca bir tedavi merkezi değil, aynı zamanda farmasötik üretimin, tıbbi araştırmaların ve uluslararası bitkisel tedarik ağlarının kesişim noktasında duran çok işlevli bir yapı olarak faaliyet göstermiştir. Bu merkezlerde tiryak ve benzeri bileşiklerin üretimi, yalnızca yerel kaynaklara dayanmayıp; Çin raventi, beyaz biber, tarçın gibi değerli bitkiler aracılığıyla farklı kültürlerden gelen bilgilerin ve ham maddelerin sentezlendiği bir üretim pratiğine dönüşmüştür. Bu durum, İlhanlıların tıp anlayışının yalnızca mevcut bilgiyi uygulamakla sınırlı kalmadığını, aksine bilgi üretimi, yeniden yorumlama ve yayma sürecine aktif şekilde katıldığını göstermektedir.

Tiryakın çok yönlü kullanımı, İlhanlıların tıp alanındaki stratejik yaklaşımını ve sağlık politikalarını önemli ölçüde yansıtmaktadır. Bu dönemde sağlık uygulamaları sadece bireysel tedavilerle sınırlı kalmayıp, halk sağlığının korunması ve sağlık hizmetlerinin merkezi otorite tarafından düzenli olarak denetlenmesi gibi önemli gelişmelere de sahne olmuştur. Bu süreçte, bilimsel bilginin kurumsal yapılarla uyum içinde ilerlemesi, sağlık sisteminin giderek daha düzenli ve organize bir hal almasını sağlamıştır. İlhanlı yönetimi, sağlık hizmetlerini toplumsal refahın bir göstergesi olmanın ötesinde, iktidarın meşruiyetini destekleyen bir unsur olarak görmüş ve buna uygun organizasyonlar oluşturmuştur. Reşîdüddin Fazlullâh gibi hekim-yönetici figürler, bilimsel ve idari alanlarda önemli roller üstlenerek, tiryak üretimi ve dağıtımının sürekliliğini sağlayan yapıları geliştirmişlerdir. Böylece, İlhanlılar döneminde sağlık hizmetlerinin merkezi ve kurumsal bir yapı içinde örgütlenmesi, tıbbi ilerlemelere ve siyasi otoritenin sağlanmasına katkıda bulunmuştur.

İlhanlıların tıbbi birikimi yok etme değil, aksine koruma ve geliştirme anlayışıyla hareket etmeleri, Anadolu'daki sağlık geleneklerinin Osmanlı dönemine aktarımını da kolaylaştırmıştır. Özellikle darüşşifâlarda sürdürülen farmakolojik üretim pratikleri ve farklı kültürel tıp geleneklerinin entegrasyonu, Osmanlı tıbbının hem kuramsal hem de pratik temellerinin oluşmasında doğrudan etkili olmuştur. Bu bağlamda tiryak, yalnızca bir ilaç değil; bilgi aktarımının, kültürel sürekliliğin ve bilimsel organizasyonun da temsilcisi hâline gelmiştir.

Sonuç olarak, İlhanlılar dönemi tiryak uygulamaları, tarihsel süreç içinde yalnızca bir tıbbi müdahale alanı değil, aynı zamanda çok boyutlu bir bilgi, güç ve kültür pratiği olarak karşımıza çıkmaktadır. Tiryakın farmakolojik bir ürün olarak sistematik biçimde formüle edilmesi, kurumsal yapılarda üretilmesi, uluslararası ticaret ağlarıyla desteklenmesi ve siyasi amaçlarla da kullanılması; bu dönemi yalnızca tıbbî değil, aynı zamanda sosyo-politik analizlere de açık bir örnek hâline getirmektedir. İlhanlılar, tiryak aracılığıyla hem bireysel hem kolektif sağlığı güvence altına almış; aynı zamanda tıp tarihine, bilgi transferine ve kurumsallaşmış sağlık uygulamalarına dair önemli bir miras bırakmıştır.

Bilgi

Çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Bu makale, yazarın “İlhanlılar Döneminde Tıp Bilimi: Kurumlar ve Tedavi Usulleri” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Kaynaklar

1. Taghizadieh A. et. Al, Theriac in the Persian Traditional Medicine. Erciyes Med J 2020; 42(2):235-8.
2. Allsen T. Culture and Conquest in Mongol Eurasia, Cambridge: Cambridge University Press; 2001.
3. Sabuncuoğlu Ş. Mücerreb-nâme (İlk Türkçe Deneyisel Tıp Eseri-1468). Yayına Hazırlayan: İlter Uzel, Kenan Süveren), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları; 1999.
4. Baytop T. Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları; 1984.
5. McDonald, D. K. The Serpent as Healer: Theriac and Ancient Near Eastern Pottery. Source Notes in the History of Art 1994; 13(4):21-
6. Yıldırım R. V. The Comparison of Grand Theriac Formulations in Canon of Avicenna and Two Manuscripts from Early Ottoman Medicine. Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2018; 8(3): 247-260.
7. Sarı N. Türkiye’de Eczacılığın Tarihi Gelişimi. Tr 2016; 8:48-55.
8. Magowska A. The Natural History of the Concept of Antidote. Toxicology Reports 2021; 8:1305–1309.
9. Karaberopoulou D. Marianna K. George A. The Art of Medicine. History of Medicine Department 2012; 379:1942-1943.
10. Arslan M. Mithradates VI. Eupator, Roma’nın Büyük Düşmanı, İstanbul: Odin Yayıncılık; 2007.
11. Mohd Aleem, et Al, History and Traditional uses of Tıryaq (Theriac): An Important Formulation in Unani Medicine. The Journal of Phytopharmacology 2020; 9(6): 429-432.
12. Raj D. et Al, The Real Theriac-Panacea, Poisonous Drug or Quackery?. Journal of Ethnopharmacology 2021; 281:1-7.
13. Şemseddin Sâmî. Kâmûsu'l-A'lâm, Ankara: Kaşgar Neşriyat; 1996, (I): 422.
14. Baylav N. Eczacılık Tarihi, İstanbul: Yörük Matbaası; 1968.
15. Bakır A. Antikçağlardan Ortaçağlara Tıryakın Tarihsel Serüveni ve Değerlendirilmesi. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi 2022; VI(2):9-45.
16. İbn Ebû Usaybia M. 'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabakâti'l-eṭibbâ' nşr. Nizâr Rızâ Beyrut: 1965.
17. Sadıkoğlu N. Tıryaklar: Antik Çağlardan Beri Ger Derde Deva İlaç Ümidinin Sembölü. XI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı. National Conference on the History of Turkish Pharmacy 25-28 May 2014. Kayseri. Bildiriler, ed. Prof. Dr. Afife Mat, Yrd. Doç. Dr. Halil Tekiner, Erciyes Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Kayseri, Mayıs 2016, s. 155-163.
18. Coturri E. De theriaca ad Pisonem. (Testo latino, traduzione italiana ed introduzione a cura del dott. E. Coturri, etc. Biblioteca della Rivista di storia delle scienze mediche e naturali 1959;(8): 22-35.
19. İbn Sînâ. el-Kânûn Fî't-Tıbb. haz. Esin Kâhya, C. I-V, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları; 2017.
20. Kaliek C. Miskal. DİA 2020;(30): 182-183.
21. Pow S. Gout of Khans: Disease, Treatments, and Medical Philosophy in The Mongol Empire. The Proceedings of the 22nd Annual History of Medicine Conference 2013; 204-231.
22. Carpini J. P. Moğol Tarihi ve Seyahatname. çev. Engin Ayan. Trabzon: Derya Kitabevi; 2000
23. Reşîdüddin Fazlullâh H. Câmiu't-Tevârîh (İlhanlılar Kısmı). çev. İsmail A. Mehmet E. Hesamipour K. Ankara: TTK Yayınları; 2013.
24. Stefan K. T. Rashîd al-Dîn and the making of history in Mongol Iran. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. University of Washington: 2013.
25. Prazniak R. Sudden Appearances the Mongol Turn in Commerce. Hawaii: University of Hawaii Press; 2019.
26. Browne E. G. Arabian Medicine. New York: University of Cambridge Press; 1921.
27. Blochet E. Introduction al'histoire des Mongols. Leiden: 1910.
28. Al-'Azzawi A. Ta'rikh al-'irâq baina ihtilâin. I. Baghdad: 1935.
29. Brack J. "Rashîdal-Dîn: Buddhism in İran and the Mongol Silk Roads". Along the Silk Roads in Mongol Eurasia. ed. Michal Biran, Jonathan Brack, and Francasca Fiaschetti. California: University of California Press; 2020.
30. Spuler B. İran Moğolları. çev. Cemal köprülü. Ankara: TTK Yayınları; 2011.
31. Abu'l-Farac Gregory. Abû'l-Farac Tarihi. çev. Ömer Rıza Doğrul. C. I-II. Ankara: TTK Yayınları; 2000.
32. Tâbib İbn Şerîf. Yâdigâr (Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf). İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık; 2017.
33. Baylav N. Fatih Sultan Mehmet Devrinde Tıp Eserleri ile İlaçlar. İstanbul: Türkiye Tıbbi Müstahzarat Laboratuvarları Derneği; 1953.
34. Reşîdüddin Fazlullâh H. Vâkıfnâme-i Reb'i Reşîdî. nşr. Müctebâ Mînovî-İrec Efşâr. Tahrân: 1350/1972.
35. Abbasnejad F. Et al. Rabi Rashidi (Rashidi Quarters): a late thirteen to early fourteenth century Middle Eastern Medical School, Child's Nervous System 2012;(20):1823-1830.
36. Dayı Ö. İlhanlı Dönemi'nde Önemli Bir Tıp Merkezi: Dâru's Şifâyi Reb'i Reşîdî. Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarih'in Peşinde 2021; 25: 367-384.
37. Lane G. Daily Life in The Mongol Empire, London: Routledge Curzon Taylor&Francis Group; 2006.
38. Chipman L. Islamic Pharmacy in the Mamlik and Mongol Realms: Theory and Practice. Asian Medicine 2007;(3):265-268.
39. Nasîrüddin Tûsî. Tensûh-nâme-yi İlhanî. neşr. Takî Muderris-i Rezevî. Tahran: 1348.
40. Kâşânî Âbû'l-Kâsim Abdullah b. Muhammed. 'Arâ'isu'l-cevâhir ve nefâ'isu'l-atâ'ib. neşr. İrec Afşâr. Tahran: 1386.
41. Reşîdüddin Fazlullâh Hemedanî. Âsâr-ı ahyâ. nşr. Menûchehr Sutûde-İrec Afşâr. Tahran: 1368.